

Джерелознавство, теорія та методологія історії

В. В. Петрович

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТА ВОЛОДИМИРА X–XVIII ст.

У статті охарактеризовано писемні та речові джерела, картографічні матеріали. Встановлено, що в комплексі вони є достатньо вагомою основою для об'єктивного відтворення динаміки історико-топографічного розвитку м. Володимира X–XVIII ст. Ключові слова: історична топографія, джерела, літопис, люстрація, археологічні дослідження, картографічні матеріали

Дослідження історичної топографії міста Володимира X–XVIII ст. базується на комплексному аналізі різних видів джерел: писемних, речових та картографічних. Торкаючись передусім писемних джерел, слід наголосити, що серед них вагоме значення мають літописні повідомлення, пов'язані з історичною топографією і взагалі з історією міста княжого періоду, розміщені в Руському літописі, що охоплює «Повість минулих літ», «Київський» та «Галицько-Волинський» літописи [1]. Це стосується утвердження князів у стольному Володимирі, структури міста, його укріплень, культових споруд тощо. Так, початок княжіння Всеволода фіксується під 988 р. [1, 105]. Під 1097 р. у місті згадується двір боярина Вакія [1, 236], а під 1268 р. – двір володимирського купця Маркольта [1, 868]. Про оборонні вали міста літопис повідомляє під 1098 р. [1, 246–247], а Київські та Гридшині ворота згадуються під 1157 р. [1, 486]. Успенський собор у князю Володимирі літопис вперше фіксує під 1160 р. [1, 484], а під 1268 р. у ньому вміщена перша згадка про Михайлівський монастир [1, 868]. У нього включені також актові матеріали, зокрема «Заповіт» Володимирського князя Володимира Васильковича (1288 р.).

Інформацію про час виникнення міста знаходимо в записках угорського хроніста Аноніма, який був нотарем короля Бели IV (1233–1270 рр.). У своїй праці «Геста Гунгарорум» чи «Діяння угрів» він зазначав, що місто Володимир (Лодомир) існувало вже в IX ст. [2, 84].

Окрему категорію джерел становить актовий матеріал (опублікований і рукописний), а також літописи та мемуари середини XIV – 60-х рр. XVI ст., тобто, литовсько-руського періоду історії Володимира. В цьому плані важливими є тексти угод 1352 і 1366 рр. щодо поділу Волинської землі між Любартом Гедиміновичем і польським королем Казимиром III, проаналізовані істориками XIX ст. М. Довнар-Запольським та А. Чучинським [3].

Важливі матеріали для вивчення історичної топографії Володимира цього періоду містять люстрації 1545 і 1552 рр., опубліковані істориками XIX ст. М. Балінським, Т. Ліпінським і А. Яблоновським, які дозво-

ляють докладніше деталізувати історичну топографію Володимира цього періоду. Перша, вміщена в «Історичних джерелах», й інша – в «Старожитній Польщі», подані досить докладно та з відповідними коментарями. В них є дані про розташування замка і його пригорода, про оборонні укріплення, кількість жителів, господарських і виробничих споруд та їхньої специфіки у XVI ст. З них довідуємось про міські ремесла, види промислів і сільськогосподарські заняття міщан тощо. В люстрації 1545 р. згадується, наприклад, гребля [4]. Ці джерела також дозволяють з'ясувати етнічний склад міського населення на цьому етапі.

Ряд проблем історичної топографії Володимира дозволяють по-новому висвітлити джерела, що зберігаються в архівах і музеях України. Чимало матеріалів міститься у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, зокрема фонди 25 (Луцький гродський суд), 28 (Володимирський гродський суд), 2074 (Володимирський монастир). Не менш важливим джерелом є документи, які зберігаються у фондах Держархіву Волинської обл. – №№ 368 (Володимирський міський магістрат), 35 (Волинська духовна консисторія). Чимало важливих матеріалів виявлено й у Держархіві Житомирської обл. – фонди 178 (Луцько-Житомирська римсько-католицька консисторія), 90 (Визитатор римсько-католицьких монастирів), 1 (Волинська духовна консисторія), 263 (Волинський губернський землемір). Значну кількість речових джерел – археологічних, нумізматичних, етнографічних – знаходиться у фондах Волинського краєзнавчого музею, Володимир-Волинського історичного музею, Музею археології Волині Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Питання, пов'язані із дослідженням культових споруд Володимира, дають можливість проаналізувати матеріали архіву Львівської Комплексної архітектурно-реставраційної майстерні. Все це дозволяє висвітлити низку питань, які розглядаються в контексті дослідження історичної соціотопографії міста, зокрема стан громадських і культових споруд, наявність міської ратуші, розвиток освіти в місті, міжконфесійна боротьба після прийняття Берестейської унії тощо.

Важливим джерелом для вивчення соціотопографії Володимира в останній чверті XVI ст. є Духовний заповіт володимирського городничого В. Загоровського, написаний ним у кримсько-татарському полоні 11 липня 1577 р. У документі подано докладний опис Іллінської церкви, школи при ній, дзвіниці, шпиталю для бідних та інших споруд, згадується млин на Білих Берегах. Також довідуємось про стан освіти у Володимирі на цей момент. У документі згадується П'ятницька церква, Зап'ятницька брама і місцевість, що прилягає до неї – передмістя Зап'ятниче [5, 68–81, 87]. Важливим є також опис церков і садиб Володимирської єпископії, складе-

ний при передачі останньої І. Потію, датований квітнем 1593 р., в якому згадуються практично всі церкви міста, що існували на той час [6, 372–373].

Слід зауважити, що наявні писемні джерела подають відомості не лише про культові, а й цивільні споруди та дозволяють їх локалізувати. Так, у зв'язку з описом факту наїзду єпископа Холмського Ф. Лазовського на Володимирську єпископію 1565 р., зазначалося, що, під час гарматного обстрілу, постраждав не лише Успенський собор, а й, розташований поруч, замочок [7, 7–11].

Значна частина писемних джерел належить до литовсько-польського періоду 1569–1795 рр. Під 1632 р., в універсалі українського гетьмана І. Петражицького-Кулаги в центрі Володимира згадується міська ратуша [8, 336]. Відомості про оборонні укріплення міста, кількість будинків та мешканців знаходимо й у документах XVIII ст. Зокрема в люстрації 1765 р. описується доволі жалюгідний стан замку, його оборонних споруд та будівель. У люстрації 1789 р. є свідчення про житлово-господарську забудову міста та про церкви і монастирі, що існували тут на той час [9].

Не менше значення для реконструкції історичної топографії Володимира середньовіччя, нового і новітнього часу мають картографічні матеріали, зокрема плани міста, з позначенням оборонних цитаделей, валів, ровів, об'єктів цивільної та культової архітектури. Ранні плани, на жаль, не збереглися. Ймовірно, вони знаходились у відділі карт і планів губернського архіву в м. Житомирі, проте, 1914 р. цей відділ згорів [10, 3–32]. Можливо, пожежею була знищена й картографія Володимира. У зв'язку з цим, на сьогодні найдавнішими залишаються плани міста, виготовлені наприкінці XVIII і в XIX ст. Важливим є план Володимира кінця XVIII ст., на якому зображені вали, городище-замок та житлово-господарські будівлі. З нього видно, що весь центр, який знаходився в межах колишнього окольного граду княжого часу, був забудований крамницями та житлами міської верхівки. До р. Луги і старих валів прилягали монастирські садиби, оточені мурами. Тут же позначена мурована аптека. Рядові будівлі знаходяться за валами, на передмістях [11, 2–3]. Існують також подібні плани міста кінця XVIII – початку XIX ст. [11, 1]. План міста 1840 р., складений військовим архітектором В. Масловим, у значній мірі перегадується з попереднім [11, 5]. Є плани центру міста за 1840 і 1868 рр., з позначенням церков, Домініканського і Фарного костелів [11, 8–9] та другої половини XIX ст., з визначенням ліній Луцького і Устилузького трактів [11, 6]. Цінним є план міста, зроблений під час австрійської окупації Володимира 1916 р. [11, 8]. Крім того, план, складений у 30-х рр. XX ст. О. Цинкаловським, з досить докладним позначенням оборонних укріплень, окремих урочищ, замків та церков [12, 197]. У фондах Музею археології Волині Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки зберігається великомасштабний план давнього Володимира, зроблений краєзнавцем В. Ковальським у 1959 р. [13, 8]. Чимало картографічних матеріалів знаходиться в Архіві Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні. Серед них план пам'ятки архітектури 1494 р. – єпископського будинку з дзвіницею; костелу Іоакима і Анни; Христоріздв'яної церкви [14]. Картографічні та іконографічні зображення монастиря і костелу св. Трійці ордену домініканців виявлені в архіві Володимир-Волинського історичного музею [11, 77–82]. Згаданий вище картографічний матеріал тісно пов'язується з об'єктами цивільної та культової архітектури й є їх суттєвим доповненням.

Однією з найвагоміших категорій джерел для з'ясування багатьох проблем соціотопографії є речові мате-

ріали, здобуті в процесі археологічних розкопок чи розвідок впродовж понад ста років. Цілком природно, що Володимир, який згадується в літописі 105 разів, не міг не привертати до себе уваги вчених. 1886 р., у зв'язку з необхідністю реконструкції, В. Антоновичем, А. Праховим та О. Левицьким проводилось вивчення Успенського собору. В ході архітектурно-археологічних досліджень відкрито залишки давньої підлоги, викладеної різнокольоровою плиткою, вивчено рештки фрескового розпису стін. Виявлено п'ять ніш-аркасолій, з похованнями володимирських князів та духовних осіб. Розкопки підтвердили, що собор був найвеличнішою спорудою міста в давньоруську та середньовічну епоху [15, 59–63; 16]. Тоді ж, 1886 р. В. Антоновичем і А. Праховим були розкопані залишки церкви в урочищі Стара кафедра (датована XII ст.), розташованої за 2 км на захід від центру міста, в с. Федорівка. А. Прахов, будучи зайнятий вивченням Успенського собору, встиг дослідити лише деякі частини споруди [17]. Продовжив роботи з дослідження храму місцевий краєзнавець О. Дверницький [18, 37–50].

Значно збагатилась джерельна база для вивчення Володимира, внаслідок топографічно-археологічних досліджень міста в 1930–40-х рр. О. Цинкаловським. Ним виявлені нові матеріали в урочищах Михайлівщина, Апостольщина, Ринок, Замок, що дозволило досить докладно описати топографію окремих церковних і цвинтарних, визначити основні шляхи та вулиці міста в минулому, окремі осередки ремесла і торгівлі. Знахідки знарядь праці, предметів озброєння, культових і побутових речей пролили світло на суспільно-економічні аспекти історії Володимира княжої доби, пізньосередньовічного та нового часу [12, 196–214].

Нові дані для вирішення проблеми локалізації пам'яток культової архітектури дали розкопки 1955–1956 рр., проведені М. Каргером неподалік Василівської церкви, в південно-східній частині міста. Тут було виявлено рештки невідомого храму, датованого XII–XIII ст. Ним же відкрита ротонда Михайлівського монастиря, згаданого в літописі під 1268 р. [19, 12–22, 28].

Вагомими є також результати археологічних розкопок 1975–1976 рр., проведені М. Кучинком на дитинці, де відкрито житла-півземлянки, господарські споруди, зібрано чимало кераміки, знарядь, зброї, прикрас. Важливим було відкриття кам'яних мурів замку Казимира середини – другої половини XIV ст., що остаточно вирішило дискусію на користь локалізації замку саме на княжому дитинці. Для висвітлення питання історичної топографії княжого Володимира чимало дало і дослідження експедицією оборонних валів і ровів дитинця та окольного міста, а також виявлення на території останнього житлово-господарських комплексів давньоруського і пізньосередньовічного часу [20].

Важливий матеріал для вивчення соціотопографії дали розкопки в окольному граді, проведені археологом Г. Песковою впродовж 1983–1984 рр., внаслідок яких відкрито невідомий храм середини XII ст., що знаходився неподалік Успенського собору, на вулиці Садовій [21]. Для з'ясування середньовічної забудови окольного міста вагоме значення мають і матеріали розкопок В. та С. Терських, які знайшли ряд споруд другої половини XI ст. на лівому березі р. Смоча, а також садибу кінця XI – початку XII ст. на вулиці Устилузькій. Дослідженнями в урочищі Апостольщина відкрито 16 житлово-господарських об'єктів, датованих X–XI, XII–XIII, XIII–XIV і XVI–XVII ст. [22]. Вони говорять про садибну забудову міста і, що важливо, нашттовують на думку ідентифікації цих садиб із згаданими в літописі.

В 2010–2012 рр. на городищі «Вал», у місті Володимирі, що є зосередженням пам'яток археології й історії, проводилися дослідження археологічної експедицією ДП «Волинський старожитності», під керівництвом О. Златогорського. Першочерговим завданням експедиції було дослідження замку Казимира, відомого з писемних джерел, але прихованого нашаруваннями століть. Проведені роботи з розкриття східної частини фундаменту замкових мурів та отримані матеріали вказують на приналежність, виявлених мурованих стін, до укріпленя замку польського короля Казимира Великого, що був споруджений у другій половині XIV ст. Знахідки княжих часів, поряд зі стінами, впевнено підтверджують високий статус міста, відображений у писемних джерелах [23, 23–24].

Внаслідок багаторічних розкопок вченими здобуто суттєву кількість матеріалів, які дозволяють по-новому висвітлити історичну топографію міста за княжої та пізньосередньовічної доби. Крім згаданих, не менше значення мають археологічні матеріали з фондів Володимир-Волинського історичного музею [24]. Введення їх до наукового обігу істотно збагачує джерельну базу дослідження історичної топографії міста.

Таким чином, проведений огляд джерел свідчить, що в комплексі вони дають можливість досить детально відтворити історико-топографічну еволюцію міста Володимира Х–XVIII ст.

1. Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2.
2. Карамзин Н.М. История государства Российского: репринт. 1842–1844 гг. – Кн. 1. – М., 1988.
3. Довнар-Запольский М.В. Из истории литовско-польской борьбы за Волинь (договоры 1366 г.). – К., 1896; Czuczynski A. Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim w r. 1366 // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1890. – R. 4. – Z. 1.
4. Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*. – Warszawa, 1886. – Т. III; Jabłonowski A. *Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej 1545 (Źródła): I. Zamku Włodzimierkiego // Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wład. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1877. – Т. VI.
5. Духовное завещание Василия Загоровского Кастеляна Брацлавского. Наставление детям и правила для их воспитания; распоряжение об устройстве церквей, госпиталей и школы. 11 июля 1577 г. // *Архив Юго-Западной России (далее – Архив ЮЗР)*. – Т. I: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.). – К., 1859. – Ч. I.
6. *Опись церквей и имений епископии Владимирской, составленная при передаче этой епископии Ипатиию Потюю. 11 апреля 1593 г. // Архив ЮЗР*. – Т. I. – Ч. I..
7. *Донесение вижса урядового в том, как епископ Холмский Феодосий взял штурмом епископский замок и соборную церковь в городе Владимире. 15 сентября 1565 г. // Архив ЮЗР*. – Т. I. – Ч. I..
8. *Универсал Гетмана Козацкого, Петрижицкого ко всем жителям Воеводств украинских писанный, извещающий их о предстоящем набегах татарском и советуящий повсеместно приготовляться в защите, т. к. он не в состоянии определить каким путём татары вторгнутся. 22 июля 1632 г. // Архив ЮЗР*. – Т. I: Акты о козаках (1500–1648 гг.). – Ч. III. – К., 1863.
9. Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*. – Т. 2. – Cz. 2. – Warszawa, 1845.
10. Кондратюк Р. *Державний архів Житомирської області: Історико-краєзнавчий нарис*. – Вип. 4. – Житомир, 1997.
11. *Архів Володимир-Волинського історичного музею*. – НДФ. – 1565/2; Барер С. Д. *Історико-архітектурний заповідник у м. Володимирі-Волинському Волинської області. Комплексні наукові пошуки. Історична довідка.*

Фотоілюстрації (іконографія та аналоги). – Львів, 1985. – Т. 2. – Кн. 2. – Вип. 2 і 3.

12. Цинкаловський О. *Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. – Львів, 1937. – Т. CLIV.
13. Кучинко М. М. *Звіт про археологічні дослідження у Володимирі-Волинському в 1976 р. // Науковий архів кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. – Луцьк, 1976–1977.
14. *Архів Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні*. – В. 13–15: *Пам'ятка архітектури 1494 р. Будинок з дзвіницею в м. Володимирі-Волинському. Натурні дослідження 1979 р.; В-12-1,2,5,7: Християнська церква. Проект реставрації*. – Львів, 1983. – Т. 1.
15. Дверницький Е.Н. *Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском*. – К., 1889.
16. Левицкий О.И. *Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. кн. Мстиславом Изяславичем*. – К., 1892.
17. *Археологические разыскания проф. Прахова во Владимире-Волынском и его окрестностях // Волыньские епархиальные ведомости*. – Житомир, 1886. – Ч. 31 (неоф.).
18. Дверницький Е.Н. *Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и окрестностях // Киевская старина*. – 1887. – Т. 17.
19. Каргер М.К. *Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук*. – Вип. 29. – Л., 1958.
20. Кучинко М. *Раскопки древнего Владимира-Волынского // Археологические открытия 1975*. – М., 1976; Кучинко М.М. *О работах во Владимире-Волынском // Археологические открытия 1976*. – М., 1977.
21. Пескова А.А. *Раскопки древнерусских памятников на Волинь // Археологические открытия 1983*. – М., 1985; Пескова А.А. *Раскопки древнерусской церкви в г. Владимире-Волынском // Археологические открытия 1984*. – М., 1986.
22. *Архів Володимир-Волинського історичного музею*. – КД-2253/КВ-8167: Терський С. В. *Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 р.* – Львів, 2000; КД-2279/КВ-8425: Терський С. В. *Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 2000 р.* – Львів, 2001.
23. Златогорський О. С., Панишко С.Д. *Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2013 рр.: Джерела і матеріали*. – Луцьк, 2012.
24. *Володимир-Волинський історичний музей*. – *Інвентарний № відділу археології: А-58, 59, 67–75, 94, 255–260, 288–290, 300–310, 383–385, 426, 620–680; Р-5/23,85.*

Petrovych V.V. The sources of studying the historical and topographic development of the city Volodymyr in the O–XVIII centuries. In the article are described the written and material sources, the cartographical materials. That's defined that in complex they are the significant basis for the objective representation of the dynamics of the city Volodymyr historical-topographic development in the O–XVIII centuries. **Key words:** historical topographic, sources, chronicles, lustration, archeological research, cartographical materials

Н. М. Лопацька

АКТОВІ, СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЕПІСТОЛЯРІЇ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (кінець XVI – перша половина XVII ст.)

Охарактеризовано актові, статистичні матеріали, та епістолярії як джерела до вивчення історії Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.

Ключові слова: Дермань, монастир, документ, інвентар, лист, історичне джерело

Дерманський монастир у кінці XVI – першій половині XVII ст. не тільки розпочав свою діяльність, але